

prilozi

MILORAD EKMEČIĆ

Rad Ipolita Terleckoga na ujedinjenju hrišćanskih crkava 1848. godine*

Svima onima koji su do sada obrađivali problem ujedinjavanja hrišćanskih crkava 1848. promakla je činjenica da je jedno od glavnih lica u toj radnji, rusinski sveštenik Ipolit Terlecki, ostavio iza sebe jednu kratku biografiju. Objavljena je u dva maha 1889. i 1891., a u njoj je Terlecki iz prve ruke objasnio neke pojedinosti koje nisu bile sasvim jasne iz drugih izvora, ili su ostajale slabo vidljive.¹⁾ To se odnosi i na moju raspravu »Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni«.²⁾ Naknadna istraživanja o ovoj temi dovela su me na trag autobiografskih zabilježaka Terleckoga, objavljenih u Rusiji davno pošto je okrenuo leđa unijatskoj propagandi i smirio se u jednom ruskom manastiru. I da u njima nema dosta novih podataka o njegovom boravku u našim zemljama 1848., i sam opis poznatih događaja u kontekstu ličnih doživljaja ima nesumnjivu istorijsku vrijednost, jer se tu jasnije nego inače vide lični i opšti motivi za ovu djelatnost, kao i opšta politička pozadina njezina.

Satisfakcija da ovi novi podaci ni u čemu ne mijenjaju sliku koja je naslikana u mojoj pomenutoj raspravi, nego je samo obogaćuju u živim i nepoznatim pojedinostima, prelazi okvire rutinskog posla u jednoj i vre-

*) Ovaj rad je nastavak i nadopuna mojih ranijih istraživanja o ovom problemu.

¹⁾ »Записки архимандрита Владимира Терлецкого, бывшего греко-униатского миссионера, 1808—1858«, у часопису Русская старина, година 1889, волумен 63, и исти часопис за годину 1891, волумен 70. Ове је билешке припремио за објављивање А. Лопатинскиј.

²⁾ Milorad Ekmečić, »Pokušaji ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni« u Radovima Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga VI za 1970/71.

menski i predmetno ograničenoj stručnoj raspravi: zaista je jedan novi problem naše istorije 1848. otvoren i ovim se samo produbljuje. U detaljima, zabilješke Terleckoga mijenjaju moje stanovište da se Rusija nije uključila u odgovor pravoslavnih crkava na papsku unijatsku encikliku »Litterae ad orientales« od 6. januara 1848. Iz ovog se teksta vidi da u Rusiji nisu bili sasvim ravnodušni na pojavu ove enciklike i da je odgovor pravoslavnih patrijarha bio preveden na ruski jezik i objavljen u »Творенияхъ святыхъ отцовъ« čime je ispunjen dug solidarnosti sa pravoslavnim crkvama na istoku.³⁾ Tako se moje stanovište da je ruska crkva u ovome namjerno ćutala, »jer car nije htio da unosi nove teškoće u odnose sa papom, s kojim je dugo vremena pokušavao sklopiti konkordat«⁴⁾ pokazuje u osnovi ispravno, dok se odnosi na službenu rusku politiku, ali ne i na nekontrolisanu djelatnost ruskog javnog mišljenja.

Isto tako, stanovište da je propagandna akcija kneza Adama Čartoriskog stajala iza pokušaja ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848.⁵⁾ dobiva ovim novim podacima još jednu potvrdu, ali i nijansiranu izmjenu u tom smislu da je rad Terleckoga na Balkanu podržavala mreža poljskih agenata i on sam nosio sa sobom preporuku Čajkovskog iz Carigrada, dok je Adam Čartoriski odbio da to podržava i vidio u tome ugrožavanje njegovog ličnog prestiža.⁶⁾ Bez sumnje je tu došlo do izražaja i odbijanje francuske vlade, nagovarane od uticajnih katoličkih krugova, da se umiješa u akciju oko unije na Balkanu. U mnogo drugih pojedinosti zabilješke Terleckoga daju ili nešto više novih podataka, ili nešto više svjetlosti za stare podatke, ali je ona izvorna građa korištena u mojoj raspravi znatno bogatija za pitanje boravka Terleckoga 1848. u Beogradu i za objašnjenje prirode i izvora otpora na koji je on tamo naišao. U najmanju ruku Terlecki u svojim zapisima, ili zato što je nakon 40 godina ponešto zaboravio što je najvjerojatnije, ili zbog želje da se ne sjeti svake pojedinosti i ne otkrije sve, nije išao dalje od glavne niti svog života i djelovanja 1848. Osim srpskog kneza u Beogradu i unijatskog vladike Smičiklase u Zagrebu, te opata Topalovića u Đakovu, ne navodi nijedno drugo lice poimenično, a zna se da je s mnogima komunicirao.

Terlecki je otišao iz Poljske nakon ustanka 1831. preko Trsta u Francusku. Godine 1842. završio je duhovnu akademiju u Rimu i postao sveštenik. Unijatskoj zajednici je morao ostati vjeran, između ostalog, i zato što je bio oženjen i imao sina u Krakovu. U Parizu je ušao u krug poljskih političkih emigranata oko kneza Adama Čartoriskog. Sa određenog odstojanja približavao se hrišćanskoj sekti oko litvanskog mistika Tovjanskog i pjesnika Mickijeviča. Ta je sekta, između ostaloga, ispovijedala da su bezvrijedne sve dogmatske razlike hrišćanskih vjera »iako su katoličanstvo stavljali iznad drugih«.⁷⁾ Tu je, dakle, dosta materijala od kojih su od same sekte mogli napraviti gnijezdo gdje se legu ideje o novoj uniji sa pravoslavnim hrišćanstvom, pod pretpostavkom primata rimskog pape. Pored polj-

³⁾ »Русская старина«, 1889, volumen 63, str. 568.

⁴⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 401.

⁵⁾ Isto, str. 393.

⁶⁾ »Русская старина«, 1889, volumen 63, str. 576.

⁷⁾ Isto, str. 559.

skih emigranata, toj su sekti pripadali i neki Francuzi, a iza sebe je ostavila istorijskog traga, ne samo kroz biografiju Mickijevića nego i svojim opštim prilogom u savremenoj joj akciji katoličke obnove onoga doba. Preko te sekte, Terlecki je ušao u onaj uži krug poljske političke propagande koji je imao dodira sa rimskim papom. Možda je bio najbolji tumač nove atmosfere nakon dolaska novog pape Pija IX 1846. zbog uporne odbrane istočnih obreda i slovenskog jezika među unijatima, opirući se njihovom potpunom utapanju u katoličanstvo. Put do pape otvarao mu je i jedan slučaj kad se u krugu poljske političke emigracije pojavila jedna monahinja, Makrina Mečislavskaja, iz unijatskog ženskog manastira u Minsku sa propovjedima o ruskim nasiljima nad unijatima. Pričala je da je u vrijeme tih nasilja vidjela i Isusa Hrista. Papa je bio naredio da jedna komisija sasluša Makrinu, pa je na osnovu toga sastavljena knjižica koja je prevedena na više evropskih jezika. Ruska vlada je doduše, odgovorila da u Minsku ne postoji nikakav ženski unijatski manastir, ali time akcija nije zaustavljena. Makrina je bila u vezi sa Terleckim, koji se u ovom poslu nekako ponovo dokopao Rima.

Terlecki je bio u onom krugu poljskih emigranata koji su vjerovali da treba aktivno iskoristiti sklonost novog pape Pija IX o pomirenju katoličanstva i zapadnog liberalizma. I on je, nakon 1846, htio da ostvari svoju »davnashnju ideju o pomirenju katoličanstva i pravoslavne crkve«. Bio se 15 dana zatvorio u jedan manastir da tim svojim idejama dađe i pismenu formu. Kad se krajem decembra 1846. našao u Rimu, izlažući novom papi svoje misli u jednoj audijenciji u 10 časova navečer (dok ga svud unaokolo slušaju papski funkcioneri s papirima pod miškom), takav pismeni projekat je od njega zatražio i sam papa.⁹⁾

U njegovom projektu, koji je odmah predao papi, bilo je 9 glavnih tačaka: »1) Pod pokroviteljstvom rimskog pape istočna će crkva očuvati nepovredivost svojih obreda. Obredi latinske crkve neće se koristiti nikakvim preimućtvima pred obredima istočnim i njima se od strane zapadne crkve moraju ukazivati sva moguća poštovanja; 2) u kolegiju kardinala moraju biti i članovi istočnih crkava, prije svega predstavnici grko-slovenskog obreda; 3) sve latinske misije među istočnim hrišćanima moraju biti ukinute i zamijenjene misijama od lica koja pripadaju dotičnim narodima istoka. Zbog toga je neophodno da se u Rimu osnuje istočni misionarski seminarij u kojem bi se, svakako, očuvala pravila i kanoni istočnih crkava; 4) glavna pažnja treba biti posvećena Slovenima, koji na istoku imaju preovlađujući uticaj, a s tim ciljem treba biti osnovan i rusko-slovenski patrijarhat sa pravima drugih patrijaršijskih prijestola; 5) sve novo što je uvedeno pod uticajem Latina i po obrascu rimskog obreda u istočnim s Rimom ujedinjenim crkvama, treba da se ukine i na taj način da se ponovo uspostavi prvobitna čistota istočnog obreda; 6) svakom onom čiji su preci prešli na latinstvo treba da se dozvoli da se bez ikakve zapreke vrata u krilo svoje prvobitne crkve; 7) treba da se podigne sjaj i privlačnost istočnih, s Rimom ujedinjenih crkava darivanjem njihovog sveštenstva svim preimućtvima i privilegijama kojima se koristi sveštenstvo latinsko, kao i širenjem među sveštenstvom na istoku višeg obrazovanja, zbog čega bi trebalo da se u Rimu osnuje jedna posebna tipografija za istočne jezike; 8) zbog toga što se bez

⁹⁾ Isto, str. 564, 565.

Božije milosti ne može računati na uspjeh, trebalo bi da se uspostave bratstva čiji će cilj biti da se mole za ujedinjenje crkava i da se svi katolici pozovu da u njima učestvuju; 9) na kraju, da bi se to djelo što uspješnije vodilo, ja sam molio — veli Terlecki — da se vratim obredima mojih predaka — tj. grko-slovenskom obredu«.⁹⁾

Za njegovim primjerom usvajanja starog obreda slijedili su i neki drugi unijati u Rimu, a naročito kneginja Zanaida Volkonskaja, bivša ljepotica, a tada vrlo uticajna u rimskim katoličkim krugovima. U njenom rimskom domu Terlecki se upoznao s jednim dalekim istomišljenikom, episkopom Likeom (Luquet), Francuzom po narodnosti. U svoje vrijeme bio je katolički misionar u Indiji, ali kako mu je tamo klima narušila zdravlje, vratio se u Rim. Papi Gregoriju XVI predao je zapis da bi u Indiji trebalo uvesti narodno sveštenstvo, kao što je i novom papi Piju IX namjeravao da podnese jedan plan o sjedinjenju hrišćanskih crkava. Kad se Terlecki s njim upoznao, odlučili su njih dvojica da djeluju zajednički. Prije svega, naumili su da osnuju jedno istočno društvo za ujedinjenje crkava. To bi društvo vođio jedan komitet sastavljen po pola od članova latinske crkve i članova istočne crkve, pod rukovodstvom kardinala prefekta Kongregacije za propagandu vjere. Taj je komitet uskoro zaista i stvoren, kao i društvo koje je zamišljeno, a na njegovom čelu je bio kardinal prefekt Frasoni. U njemu je još bio i episkop Like kao kancelar, Terlecki kao sekretar za istočne poslove (a u međuvremenu se vratio svom starom slovenskom obredu), knez Lihnovskij kao sekretar za latinske poslove i jedan blagajnik.

Terlecki je čekao tri mjeseca da mu papa odgovori na onaj projekat, koji je u pismenoj formi bio podnio. Kad do toga nije došlo, otišao je u novu audijenciju da papu podsjeti na to. Bio je veoma iznenađen kad je papa stao prevrtati po svojim papirima bez izgleda da pronađe taj dokumenat. Na kraju je morao pisati novi projekat, jer se stari bio negdje zaturio i nije bio pronađen, a papa je na to zaista dao svoj blagoslov za početak cijelog poduhvata. Ovaj detalj iz zabilježaka daje odgovor na zabunu istoričara koji su u vaticanskom arhivu otkrili dvije verzije ovoga projekta.¹⁰⁾ Zaista je najprirodnija pomisao bila da dvije verzije projekta o ujedinjenju crkava iz dva razna vremena pripadaju različitim licima. Zapisi Terleckoga iz 1889. objasnili su kako je, zahvaljujući jednoj čudnoj slučajnosti, nastala ova zagonetka.

Istočno društvo («La société orientale pour l'union de tous les Chrétiens d'orient»¹¹⁾) držalo je svoju prvu sjednicu 19. juna 1847. Predsjednik Frasoni je od početka bio protiv njegove djelatnosti, a Terlecki bilježi da su ga i izabrali na čelo samo zbog namjere da se nekako pridobije za njegovo stvaranje. Objavljivanjem papine enciklike od 6. januara 1848, stvar se više nije mogla obustaviti. Prije nego se ova enciklika pojavila, Terlecki je krenuo na put po Turskom i Austrijskom carstvu s namjerom da skuplja

⁹⁾ Isto, str. 565.

¹⁰⁾ Angelo Tamborra, Pio IX. la lettera agli orientali In Suprema Petri Apostoli Sede del 1848 e il mondo ortodosso, u časopisu «Rassegna storica del Risorgimento», anno LVI, fascicolo III, luglio—septembre 1969, str. 350. I ja sam u pomenutoj raspravi (str. 395) bio zbunjen zbog postojanja ove dvije verzije i lutao u njihovom objašnjenju.

¹¹⁾ Angelo Tamborra, «Catholicisme et Monde orthodoxe à l'époque de Pie IX». («Miscellanea historiae ecclesiasticae» IV, Congrès de Moscou 1970) Louvain, 1972, str. 182.

zainteresovanc ljude koji bi na ovome radili i čak i došli u Rim na studije. Vjerovatno je imao još neki zadatak oko širenja enciklike koji ovdje ne pominje. S papskim, misionarskim pasošem u ruci, put ga je vodio preko Carigrada, u koji je stigao nakon posjete Krfu, Smirni i Jerusalimu. Za svaki slučaj, prije nego je krenuo na put (25. jula 1847) uputio je jedno pismo knezu Adamu Čartoriskom moleći ga da naputi svoje agente po Turskoj da pomažu njegovo preduzeće. Drugo pismo poslao je grofu Montalamberu, uticajnom licu u katoličkim krugovima Francuske, moleći ga da za ovaj posao izdještjuje podršku francuske vlade.

Po tome što neuporedivo više prostora posvećuje opisu puta po Balkanu nego po Bliskom istoku, vidi se gdje je bila glavna težina njegovog posla. U Carigradu se upoznao s poljskim agentima, a posebno se obradovao ponovnom susretu sa glavnim agentom Čartoriskog, Mihajlom Čajkovskim s kojim je prijateljevao još u poljskoj buni 1831. On ga je preporučio drugim poljskim agentima na putovanju preko Balkana, iako mu je u tom pogledu smetalo odbijanje samog Adama Čartoriskog da dade podršku njegovim unijatskim zamislima. Odgovor Čartoriskog stigao mu je dok je još bio u Carigradu. Čartoriski je saopštio da se njegovi ljudi bore samo za Poljsku i pomoći će Terleckog samo u tom smislu. Očigledno je iza toga bila borba za prestiž — misli Terlecki — i nije se puno obazirao na ovo odbijanje. Značajno je da mu je i grof Montalamber, uticajni francuski katolik, odgovorio da se francuska vlada ne želi miješati u ovaj poduhvat. U Carigradu je Terlecki ostao dva mjeseca, boraveći u manastiru Lazarista. I tako je to bilo jedno od glavnih uporišta i poljske propagande i aktivista za širenje unije, naročito onih iz Bugarske.¹²⁾ Da je tu susretao i ljude iz Srbije i Bosne, s razlogom se može pretpostavljati, jer kad kasnije putuje za Beograd, vodič mu je jedan Bosanac.

U Carigradu je Terlecki dobio tekst papske enciklike od 6. januara 1848 (iz ruku nuncija Ferrierija) i s njom se zaputio u Beograd. Pored Bosanca, koji je bio vičan balkanskim vrlinama i pokazao se na prelazu nabujalih rijeka, na tom ga je putu pratio i jedan Poljak, očigledno, da ga bez teškoće povezuje sa poljskim agentima po Bugarskoj i Srbiji. Terlecki se predstavljao kao doktor, za što je uostalom svojim obrazovanjem i bio kvalifikovan.

Pored svč žestine kojom su zvanične pravoslavne crkve na istoku dočekale objavljivanje papske enciklike, Terlecki se nije predavao. Pojedinačni obratni slučajevi su mu podgrijavali nadu, a među papske pristalice mogle su se — uprkos opštoj narodnoj struji — među onovremenim Grcima naći i fanatizovanih lica.¹³⁾ Nije bez interesa utisak koji je Terlecki ponio o Srbiji 1848, u koju se iz Carigrada uputio početkom februara te godine. Granicu između Srbije i Turske predstavljao je jedan »jednostavan plot«, veliki drveni krst i raspeće sa srpskim grbom pri dnu. U Aleksincu ga dočekuje doktor, Dalmatinac s kojim razgovara italijanski. Kad je na putu za Beograd izgubio svoj prtljag, utješili su ga da u Srbiji nema lopova, a stvari su zaista za njim stigle u srpsku prijestonicu. U Beogradu je ostao nedjelju dana i

¹²⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 394.

¹³⁾ Angelo Tambora, »J. G. Pitzipios e la sua attività fra Roma e Constantinopoli all'epoca di Pio IX (1848—1868)«. («Balkan Studies» No 10, 1969.)

tamo mu se svidjela jednostavnost i »patrijarhalni način života«. ¹⁴⁾ Iako je sa sobom nosio preporuku Čajkovskog za poljskog agenta u srpskom glavnom gradu, ovaj ga je primio krajnje hladno. Terlecki misli da je to posljedica instrukcija Čartoriskog iz Pariza. Ako se u tome nije prevario, onda treba uračunati da je i negativna reakcija ljudi oko Ilije Garašanina — i posebno Matije Bana — također bila dijelom ovim inspirisana. Iako tu mogućnost ne treba do kraja otpisati, ipak je najvjerovatnije da je ova odbojnost nikla u samom Beogradu, gdje su papsku encikliku ocjenjivali kao novu opasnost za produbljenje rascjepa među Srbima i Hrvatima.

Ljudi oko Garašanina su radili na tome da se ova enciklika ne objavljuje ni u Beogradu ni u Zagrebu među Hrvatima, i o tome su slali poruke Ljudevitu Gaju. ¹⁵⁾ Ovu pozadinu Terlecki nije znao, pa o njoj ništa i ne bilježi u svojim zabilješkama. Da i on lično nije iz Beograda gonjen, ne treba zahvaliti samo činjenici da su ga tamo smatrali i slovenskim rodoljubom koji se bori protiv latinske službe božije, iako sa naopake strane, nego i činjenici da je bio primljen u audijenciju kod srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića. Za tu se pojedinost nije znalo. To mu je, bez sumnje, pribavilo toleranciju i poštovanje beogradskih političkih krugova. Srpskom knezu predao je na poklon mali krst od crnog drveta sa srebrenim raspećem i brojanicama koji mu je poslao rimski papa. Kad se uputio iz Rima na daleki put, papa mu je dao dva takva krsta.

Terlecki ili neće da kaže, ili nije obaviješten, kakva se sve aktivnost odvijala u Beogradu povodom njegovog dolaska s papskom enciklikom. Krug oko Ilije Garašanina sa Matijom Banom na čelu iskoristio je njegov dolazak kao znak sklonosti rimskog pape da napravi ustupak katoličkim Slovenima i dozvoli im slovensko bogoslužje u crkvi. S pravom se može pretpostaviti da je stvar tako tumačio i sam Terlecki, inače veliki zagovornik slovenskog bogoslužjenja. Ova je ideja prenesena u Zagreb i tamo je odigrala određenu ulogu oko donošenja *Zahtijevanja naroda* od 25. marta 1848. Posljednja tačka u njima se odnosila na celibat i slovensku liturgiju. ¹⁶⁾ Nekoliko dana kasnije, tamo se našao i Paja Čavlović da aktivno učestvuje u borbi za slovensku katoličku crkvu u Hrvatskoj. Da li se na putu uspio vidjeti sa Terleckim, nejasno je, iako bi trebalo pretpostaviti da su im se putevi mimoišli.

Čavlovićev boravak u Beogradu nije bio tajna. Za njega su znali i strani konzuli, ili barem neki od njih. Britanski ga je ocjenjivao kao »pan-slavističkog agenta« i u izvještaju od 17. marta 1848. obavijestio je svoju vladu da je Čavlović stigao iz Beča »odmah pošto je oborena vlada kneza Meterniha i odmah se stavio u kontakt sa vodećim ličnostima ovdje«. ¹⁷⁾ Nešto zatim Čavlović je otišao u Zagreb, gdje je radio na uvođenju celibata i slo-

¹⁴⁾ »Русская старина«, 1891, volumen 70, str. 584.

¹⁵⁾ Milorad Ekmečić, o. c., str. 405—406.

¹⁶⁾ Isto, str. 411.

¹⁷⁾ Fonblanque — Lordu Cowley-u u Carigrad, Beograd, 17. marta 1848. Public Record Office London, Foreign Office 78/739, br. 22.

venskog bogoslužjenja u katoličkoj crkvi Hrvatske. Nemoguće je ustanoviti da li je Čavlović otišao iz Beograda u Zagreb zbog Terleckog i odmah za njim, ali bi se to s razlogom moglo pretpostavljati.¹⁸⁾

Da ta radnja u Beogradu nije imala puno izgleda i da su papska srebrena raspeća s brojanicama mogla imati nekog značaja samo u užem krugu dvora i zvanične politike, vidi se po izvještaju britanskog beogradskog konzula od 26. marta 1848. u kome veli da i pored toga što je panslavizam isповijedan s velikim entuzijazmom »postoji jedno otrovno osjećanje («a virulent feeling») protiv Hilaraca iz Srema i Slavonije» koji su zaposleni u srpskoj prijestonici. Zbog toga je Aleksa Janković, ministar pravde u zemlji bio prisiljen da podnese ostavku, a drugi funkcioneri su to isto uskoro očekivali.¹⁹⁾ Srpska je javnost tada, posebno ona u Beogradu, bila protivturski raspoložena i paša sa Kalemengdana je saopštio britanskom konzulu da drži spremne svoje vojnike, jer svakog časa očekuje napad na svoj šanac. Izbjegavao je sukob do krajnje granice, ali je u duši bio raspoložen da spali varoš ako bude trebalo.

Iz Beograda je Terlecki otišao u Đakovo, gdje se sastao sa Matom Topalovićem »kojeg sam znao po čuvenju kao vatrenog slovenskog patriotu«. Da u tom ima nešto više sistema nego što se iz ovih zabilježaka vidi, možemo pretpostavljati, jer je Topalović zaista i ranije bio upućeni član kruga oko Ilije Garašanina u Beogradu. U Đakovu su mu seminaristi predstavili jednu »hrvatsku komediju« i u međučinovima mu pjevali rodoljubive pjesme. Tu u Đakovu Terlecki je čuo za izbijanje revolucije u Francuskoj.

Nema pojedinosti u zabilješkama Terleckoga o njegovom boravku u Zagrebu, ali veli da se tu upoznao sa križevačkim unijatskim vladikom Smičiklasom. Tu je skupljao sredstva za unijatski seminarij u Rimu. U Zagrebu je još pronašao i pogodnu ličnost za rektora »Collegium graecum«, u Rimu, koja je znala italijanski, latinski, grčki i »slovenski« jezik.²⁰⁾

Kakvo je bilo njegovo razočarenje kad je nakon povratka u Rim saznao da je za rektora tog kolegija bio već postavljen jedan Italijan! Đaci u njemu su bili skupljeni iz Galicije, Grci iz Južne Italije i neki Arapi. Uspio je kod pape da rektor pusti bradu i da se umjesto latinskog, tu uvede istočni obred. Iz Zagreba je otišao pošto je »treći ili četvrti dan« boravka u njemu stigla vijest o izbijanju revolucije i u Beču.

Papa je zahvalio Terleckom na njegovom trudu oko širenja o uniji crkava, iako je priznavao da u njemu, »kako se vidi po rezultatima vašega puta nema volje Božje«. Uputio ga je u Galiciju, gdje je još mogao biti koristan, a u novembru 1848. Terlecki je papi predao jedan novi memoar o ujedinstvenju crkava u koji je unio i svoja iskustva sa balkanskog putovanja

¹⁸⁾ Nema o tome podataka ni u zabilješkama Terleckoga, ni u dokumentima Garašaninog arhiva u Beogradu, ali se može pretpostavljati da u Beogradu nisu imali dovoljno povjerenja u boravak Terleckog u Zagrebu.

¹⁹⁾ Fonblanque—Palmerstonu, Beograd, 26. marta 1848, P. R. O. F. O. 78/739 br. 7

²⁰⁾ »Русская старина«, 1891, стр. 586, 589.

prethodnih mjeseci.²¹⁾ Pojedivosti o tome nisu poznate. Da je on uskoro iščezao sa scene na kojoj se odvijala ova balkanska radnja, vidi se po njegovom bavljenju u Drezdenu na proljeće 1849.²²⁾

Autobiografske zabilješke Terleckog iz 1889. i 1891. bez sumnje predstavljaju dragocjen prilog historiji ujedinjenja crkava 1848. godine, a preko toga i opštoj problematici revolucije te godine u našim zemljama. One su značajna nadopuna i naknadno objašnjenje iz prve ruke svega onoga što je do sada otkriveno i objavljeno.

²¹⁾ Isto, str. 588.

²²⁾ »Michael Bakunin. Eine Biographie« von Dr Max Nettlau. Pisano 1896—1900. Fototipsko izdanje rukopisa rasprave, Fertrinelli, Milano, s. a., str. XVI+62.